

A NYELV KULTURÁLIS, IDEOLOGIAI ÉRTELMEZÉSEI

TOLCSVAI NAGY GÁBOR

1. A NYELVÉRTELMEZÉSEK, NYELVI IDEOLÓGIÁK JELENTŐSÉGE

A nyelv – éppen, mert az ember legközvetlenebb tudásának és közösségi létének összetevője – állandóan értelmezések, vélekedések, ideológiák tárgya. A nyelv ön-reflexív értelmezései fontosak egy nyelvközösség önfenntartásában, akár elfogadják azokat az adott korban a tudományos leírás, akár nem. Az értelmezések, ideológiák legnagyobb része nem a tudományos leírásból ered, hanem alapvetően a beszélő ember megfigyeléseiből, valamint az azokra adott válaszokból. E „népi kategorizációs” vélekedéseket a nyelvtudomány egyes irányzatai, kellő gondolati rokonság esetén, hajlamosak becsatornázni a nyelv tárgyilagosaabbnak szánt leírásaiba is. Az ezredfordulón a magyar kultúrában és nyelvközösségben a nyelvértelmezések és nyelv-ideológiák bőséges gazdagsága ismerhető meg. Az alábbiakban a magyar nyelvnek azokról az értelmezéseiről lesz szó, amelyek vagy nem tudományosak, vagy tudományos eredetűek, de kilépnek a tudományos diszkurzusból, és a tágabb kulturális nyelvmagyarázatok közegeiben kapják meg érthetőségi feltételeiket, ideológiaként.

A nyelv ideológiai értelmezéseinek áttekintése előtt érdemes az ideológia általános értelmét röviden tárgyalni.¹ Az ideológia hiedelmek, vélekedések, magyarázatok összefüggő gondolati, eszmei rendszere, amely a világ valamely részét meghatározott nézőpontból, értékrendszer szerint és céloknak megfelelően mutatja be. Az ideológia egy adott csoport, közösség más csoportokhoz való viszonyát artikulálja, gyakran rejtett céljainak és érdekeinek megfelelően. Az ideológia nem teljes világnézet vagy létértelmezés, inkább az életvilág egy részletének igazságként („teljes igazságként”) bemutatása. Az ideológiák a plurális társadalmakban és kultúrákban nagy szerepet játszanak a politikai, gazdasági és szociokulturális viszonyok alakításában.

A nyelvi ideológiák a nyelvekkel kapcsolatos hiedelmeket, vélekedéseket, magyarázatokat tartalmazzák és hirdetik. Mivel az emberek beszélnek, saját szövegeiket társas közegben formálják meg, illetve mások beszédét hallgatják, igen össze-

* A fejezet az OTKA K100717 Funkcionális kognitív nyelvészeti kutatás című pályázati támogatása keretében készült.

¹ Ehhez lásd Eagleton 1991; Hawkes 2003; Duncker 2006; Minogue 1985; Rosa – Burdick 2016.

tett nyelvi tudás és kommunikációs tapasztalatok birtokában, a dinamikus, időben történő nyelvi tevékenység során reflexív és értékelő műveleteket is végrehajtanak. Vagyis a beszélőknek általában van véleményük saját és mások nyelvi tevékenységéről, a nyelvi potenciálról, a változatokról, a megvalósulás módjairól, tágabban pedig a nyelv általános természetéről és saját anyanyelvük jellegzetességeiről, értékeiről és funkcióiról, helyességéről és hibákról. A motivációk, célok és elvárások rendszerre többek között nyelvi ideológiákban formálódik meg. A nyelvi ideológia az adott nyelv meghatározott nézőpontú és célú bemutatása, ábrázolása. Például nyelvi ideológiák küzdenek a nyelvi helyességet és a nyelvi szabadságot abszolút értéként tételező álláspontok között, a nyelvi gyakorlatot és a kommunikációs feltételeket többnyire figyelmen kívül hagyva.

A nyelvi ideológiák számosak, általában a világban és a magyar kultúrában is. Lanstyák István enciklopédikus összefoglalásában² a nyelvi ideológiáknak szinte burjánzása tapasztalható, mintha a nyelvtudományi nyelvértelmezések is ideológiákként tűnnének föl. Bodó Csanád munkája³ a nyelvi ideológiákat egy szociolingvisztikai vizsgálatsorozat keretében közelíti meg, főképp Kroskriy leírása⁴ alapján. Kroskriy és nyomában Bodó a nyelvi ideológiáknak a fentebb már részben említett funkcióit emelik ki: a csoportérdek, az önazonosítás, az eltérő tudatossági szint tényezőit, valamint azt a kapcsoló szerepet, amelyet a nyelvi ideológiák „a társadalmi struktúrák és a beszélés formái között” betöltenek.⁵ A nyelvi ideológiák leírásában a közelmúltban egy fő tényező kerül előtérbe: a hatalomé. Azé a hatalomé, amely a nyelvi ideológiák révén egyes társadalmi csoportok hatalmi, hegemon helyzetét támogatja, más csoportok rovására. E tényező a nyelvi standard ezredfordulás, általános antropológiai megítélésben mutatkozik meg leginkább.⁶ Mégis, nem minden nyelvi ideológia egyetlen vagy közvetlen célja valamely nagyobb közösség (társadalom, állam, nyelvközösség) hegemon irányítása.

Az ideológia és a nyelvi ideológia önmagában vett jellemzése azonban kevés, mert az emberi cselekvés és megismerés soha nem magában szemléli a jelenségeket, hanem mindig észlelhető vagy hozzárendelhető összefüggéseikben.⁷ Mindennek megfelelően a nyelvre adott magyar reflexióknak két, egymással összefüggő tágabb közege volt és van: *a*) a világról való ismeretek általános, gyakran ideologikus jellegű kerete, *b*) a nyelvről, valamint a nyelv és a kultúra összefüggéseiről kidolgozott általános, európai ismeretek közege. Az *a*) pontban jelzett tényező elsősorban nem tudományos ismereteket tartalmaz, hanem a mindennapi tapasztalatokból katego-

² Vö. Lanstyák 2015a.

³ Lásd Bodó 2016.

⁴ Kroskriy 2000.

⁵ Vö. Bodó 2016: 12.

⁶ Ehhez lásd Milroy–Milroy 1985; Milroy 2001; Gal 2006; Mar–Molinero–Stevenson (eds.) 2006. Lásd még a jelen kötetben A magyar standard helyzete című fejezetet.

⁷ Erre lásd Eysenck–Keane 1997; Langacker 1987.

rizálódó és gyakran sztereotipizálódó ismereteket. A népi kategorizáció, a prototípuselv szerinti megismerés⁸ a hétköznapi tapasztalatokra épül, és az így létrejövő ismeretek közösségi, konvencionált ismeretek, a közösségi kultúra keretében kapják meg az általánosabb értelmezésüket. A népi kategorizációs tudás mindig kölcsönviszonyba kerül a tudományos megismeréssel. A megismerés történeti koronként változik, és hat a már működő diszkurzusrendekre és sztereotípiákra.⁹ A konvencionált tudás gyakran ideologikus formában mutatkozik meg: a csoport saját eszmérendszerét ideológiai alapon, de morális, filozófiai, tudományos vagy vallásos igazsággént jeleníti meg.¹⁰ Az ideológia történeti jelenség.

A *b*) pontban jelzett tényező az európai (a 20. századtól kezdve nemzetközi) nyelvtudományi megközelítéseket tartalmazza. A nyelv nyelvészeti leírása és filozófiai, művelődési keretű értelmezése ismeretes módon az ókori görög–latin nyelvismeretekből alakult ki, majd a 18. század második felétől kezdve a nyelv és a nyelvek rendszerszerű leírása került előtérbe, többféle bölcséleti és metatudományos keretben. Ez a történetileg alakuló diszkurzív rend megkerülhetetlen viszonyítási tartományokat adott a magyar nyelv mindenkori feldolgozásához.

A magyar kultúrában a nyelvi ideológiáknak több, tartalmi irányultságok szerinti jellegzetes csoportja alakult ki az ezredfordulóra.

Lényegi természetére összpontosítva az egyik felfogás szerint a nyelv csupán eszköz, a másik felfogás szerint a nyelv szubsztancia, lényeg, amely az emberi megismerés és az akár transzcendens elemeket is tartalmazó emberi kapcsolat létrehozója, nem csupán közege.

A nyelvértelmezések egy másik fontos tényezője a történetiség általános kérdése, valamint a történeti alakulás iránya. Egy nézet szerint a nyelv mindenkori „kész” állapota egyfajta abszolútumként érvényesül, a beszélő egyén és közösség nem változtathat rajta, annak ki van szolgáltatva. E felfogás egyik változata minden nyelvi változást romlásnak tart. Egy másik felfogás a történeti tragikumközpontú nézet, e szerint a magyar nyelv külső erők által üldözött, magányos és minőségében is egyedülálló lényegi rendszer. A magyar nyelv ekkor azonosul a magyar nyelvet beszélők közösségével, közvetlenül a magyar nemzettel, így annak tragikusan értelmezett történetével. A harmadik jellegzetes álláspont a strukturalista, értékhárító, közömbös értelmezés: az eszközfelfogásból kiindulva eszerint a nyelvnek nincsenek szubsztanciális közösségi, kulturális összefüggései, ezért története sem lényeges, a nyelv lényegét nem érinti.

A harmadik jellegzetes irány a helyesség és a hatalom felől közelíti a nyelvet. Itt a szemben álló felek egyike a helyességet (származzon annak megállapítása bárholnan) abszolút értéknek és kategorikus imperatívusznak tekinti és terjeszti, míg egy

⁸ Vö. Taylor 1991; Eysenck–Keane 1997.

⁹ Lásd Foucault 1991, 2000.

¹⁰ Lásd például Barth 1961; Bell 1960.

másik álláspont a nyelvi helyesség (főképp a standard) tételezését és hirdetését a hatalmi elnyomás eszközeként értelmezi, amely ellen küzdeni kíván.

A gazdag értelmezési diszkurzus nagy hányada a koloniális korszak hierarchikus, központilag irányított kommunikációs rendszerében nemigen jutott nyilvánossághoz. 1990 óta a szabadság a nézetek szinte áttekinthetetlen gazdagságát eredményezte, amelyben csak a jelentős támogatottsággal bíró és sokak számára elfogadható nézetek válnak valóban ismertté.

Megjelentek a nyilvánosság előtt azok az ideológiák, amelyeket részben már 1990 előtt is különböző csoportok sajtójukként számon tartottak, műveltek, kidolgoztak és hittek bennük, de többnyire rejtetten, inkognitóban. Másrészt új ideológiák is formálódtak, éppen az új helyzetben: egyrészt a szabadság és az emberi gondolkodás, világhértelmezés adta lehetőségeket kihasználva, másrészt az új helyzetre adható válaszok egyes megvalósulásaiként is. Az ideológiák nyelvi, kommunikációs megjelenítésében sokszor uralkodnak az érzelmek, amelyek az aszimmetrikus ellenfogalmak¹¹ elfogadó vagy elutasító viselkedését engedik a megértő társalgás helyett.

A nyelvideológiák egy fontos csoportja a nyelvkritikát helyezi középpontba.¹² E keretben az ideológiailag más vagy szemben álló nézeteket hirdető csoportok nyelvhasználatának, szemantikájának bírálata történik, nemritkán kölcsönösen. A nyilvánosságban a szemantika valamely csoport általi uralása a nyilvánosság befolyásolásának egyik fő eszköze.

A nyelvideológiák szorosan összefüggnek a közösségi szemantika változataival,¹³ a világnézeti kérdésekkel és vitákkal, valamint a nyelvhez való jog különböző változataival.¹⁴ A nyelvi diszkrimináció, az anyanyelv használatának korlátozása, az anyanyelvváltozat (a vernakuláris) megőrzése a magyar nyelvközösség nyelvi tevékenységének is része, amely 1990 után felszínre került, és egyes esetekben fölerősödött. A nyelvi jogok körüli viták erősen alakítják a magyar kultúrát, mind belső tekintetben, mind a határon túli magyar kisebbségek ügyében.

2. 20. SZÁZADI MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI NYELVÉRTELMEZÉSEK

A nyelvértelmezés az itteni áttekintésben nem nyelvtudományi nyelvelmélet, hanem annál tágabban a nyelv metatudományos szintű meghatározása, a nyelvet beszélő egyén és közösség, valamint kultúra viszonyában kifejtve. Ennek az értelmezési szintnek elsősorban filozófiai, eszme- és művelődéstörténeti közege volt és van. A nyelv mindenkori nyelvtudományi, nyelvelméleti meghatározását ebben a tágabb

¹¹ Koselleck 2003a.

¹² Fairclough 1995.

¹³ Ehhez lásd Luhmann 1998: 866–1150.

¹⁴ Vö. Skutnabb-Kangas – Phillipson 1994; Kontra et al. eds. 1999; Andrassy 2012; Juhász 2012.

közegben lehet bemutatni, mert ebben a tágabb közegben valósul meg.¹⁵ A magyar nyelvtudományban érvényesülő következő nyelvelméletek játszottak fontos szerepet.

Az újgrammatikus iskola a pozitívizmus természettudományos módszertanát alkalmazta a szellemtudományokra is. A nyelv így egyrészt szigorúan zárt szabályrendszerként jelent meg a leírásban, amelyben a rendszer elemei a szabályos történeti változások során kapják meg helyüket és státusukat. Másrészt a nyelv egy történetileg értelmezett, fejlettségi szint szerint elképzelt hierarchikus tipológiai rendszerben valósul meg a tényleges nyelvekben, amelyek egyúttal egy-egy nép (népkarakter) közvetlen kifejezői is. Szarvas Gábor, Simonyi Zsigmond és számos további magyar nyelvész munkásságára nagy erővel hatott ez a felfogás.¹⁶ Ez az eszmekör motiválta – egyebek mellett – azt a szintéziskísérletet, amely a magyar népnyelv és az irodalmi nyelv egységes szemléletét kívánta megvalósítani, egyszerre a tiszta magyarság népi (ősi, paraszti) és magas kultúrájú összetevőjének elismerésével, összekapcsolásával. Az így jellemezhető nyelvértelmezés máig nagy hatással van a magyar kultúrában.

A strukturális, amely eredeti, Saussure-féle kidolgozásában főképp Gombocz Zoltán által vált ismertté, pozitívista, újgrammatikus alapokról nőtt ki. A nyelvet az egyéntől független rendszernek tekinti, amely a közösségi tudás részeként létezik. Ez a magyarázat, számos további tényezővel, a magyar nyelvtudományban több szellemtudományi irányzatot is erősített. Egyrészt összekapcsolódott az újgrammatikus hagyománnyal, például Pais Dezső, Bárczi Géza munkásságában.¹⁷ Ez az irányzat a magyar nyelv beszélőktől független, történeti szabályok révén kialakult, cselekvőként metaforizált rendszerét összekapcsolta a magyar kultúra, elsősorban a történeti magyar népi kultúra jellemzőivel. A magyar nyelv ekképp rendszertörténetében ragadható meg, amely a magyar kultúra leképezésében (kifejezésében) mind tökéletesebb kidolgozottsági szintre jut. A célvű folyamat vége a standard (az irodalmi nyelv) kialakulása és tökéletessé válása, valamint a teljes nyelvközösségre kiterjedése. A központi fogalom az egységesülés, történeti és jelen idejű szempontból is. Miközben a teljes nyelvközösség homogén képzete uralta ezt a felfogást, a standard és a nyelvjárássok egyidejű megléte és ellentmondásos értékelése (a nyelvjáráss egyszerűbb alacsonyabb státusú változat és a tiszta magyar nyelvi hagyomány őrzője) nagy feszültséget hagyott feldolgozatlanul.

A strukturális egy másik ága, amely elsősorban az amerikai deskriptív iskola, például Bloomfield elméletére támaszkodott, lényegében nem foglalkozott a nyelv- vagy beszélőközösség kérdésével.¹⁸ A nyelv zárt rendszerének szinkrón ter-

¹⁵ A nyelvészet tudományelméleti kérdéseire lásd Kertész 2001 további szakirodalommal, továbbá Chomsky 1994; Langacker 1987; Harder 2007.

¹⁶ Lásd például Simonyi 1905.

¹⁷ Vö. Pais 1953; Bárczi 1963, 1974.

¹⁸ Vö. Bloomfield 1933; Antal 1964.

mészettudományos leírása a nyelvet függetlenítette az azt beszélő közösség(ek)től és a kultúrától. Itt maga a közösséget és a beszélő embert uraló struktúra került a magyarázó figyelem középpontjába. Ezáltal a nyelv- és kultúraspecifikus tényezők eredendően háttérbe szorultak, vagyis sem a közösség, sem az egyén nem lett lényeges tényező. A strukturalizmusnak ez a felfogása jellegzetesen késő pozitivista, modernizációs termék.

A generatív grammatika ismeretes módon egy sajátos kettősséget állított fel: a nyelv alapvetően az egyén nyelvi tudása, mert az az öröklött nyelvi kompetencián (a grammatikailag jól formált mondatok létrehozásának és felismerésének képességén) alapul. Az egyéni kompetencia azonban egyetemes, mert minden ember azonos mentális képességekkel születik. A generatív nyelvtan a mindig egyenlő egyént és az egyetemes emberiséget kapcsolta össze, a felvilágosodásból származó jellegzetes eljárással, megtámogatva azt a kartézianus logikai igazságfogalommal.¹⁹ Ez az elmélet a magyar nyelvtudományban az amerikai deskriptív eredetű strukturalizmus eszmekörét viszi tovább, amennyiben a magyar nyelvben az egyetemes jellemzőket keresi.

A magyar nyelvtudományra évtizedeken keresztül alig hatott a funkcionális nyelvészet. A Prágai Nyelvész kör vagy az 1950-es évektől kidolgozott brit funkcionális irányzat szinte nyom nélkül maradt, a néhány karakteres eredmény²⁰ ellenére. A funkcionális nyelvészet az 1990-es évektől van jelen a magyar nyelvtudományban is. A funkcionális kognitív nyelvészet használati alapú: a nyelv elsősorban konceptuális és szemantikai szerkezeteken alapul, a jelentés tapasztalatokból absztrahált és sematizált kategória, a sematikus jelentésszerkezetekből alakulnak ki a morfoszintaktikai szerkezetek.²¹ A nyelv csak részben egyetemes, minden nyelv részben egy kultúrához, az e kultúrát folyamatban alkotó közösséghez tartozik, mert a világ jelenségeinek megismerésében és azok nyelvi leképezésében különböznek az egyes közösségek, az egyezések mellett is. A kategorizáció legalább részlegesen „népi”, azaz nem tudományos, nem a priori logikai eredetű, ezért a nyelvi variabilitás egyszerre köthető az egyénhez, a beszélőközösséghez, a nyelvközösséghez és általában az emberhez. A funkcionális kognitív nyelvészet visszahumanizálja a nyelvet a tudományban, Humboldt szellemében.²² A magyar művelődéstörténetben és nyelvtudományban a funkcionális szemlélet egyik kezdeményezője Kazinczy Ferenc volt, modern kori első művelői közé tartozott Karácsony Sándor és Mészöly Gedeon.²³ Karácsony prekognitív nyelvmagyarázata a népi, közösségi tapasztalat bizonyos eljárásait hozta kapcsolatba a nyelv (a magyar nyelv) jellegzetes jelentésszerkezeteivel, grammatikai

¹⁹ Chomsky 1995.

²⁰ Lásd Péter 1976.

²¹ Vö. Ladányi – Tolcsvai Nagy 2008.

²² Humboldt 1985.

²³ Karácsony 1938; Mészöly 1982.

formáival. Mészöly Gedeon szótörténeti magyarázataiban, etimológiáiban a népi, paraszti megismerés feltételeit kapcsolta össze a szójelentések alakulástörténetével. E korai kezdeményezések arányos összhangot tételtek föl az egyetemes és a kultúraspecifikus, népi, nemzeti jellegzetességek között.

3. A NYELVI IDEOLÓGIÁK FŐ JELLEMZŐI

Miközben a nyelv nyelvtudományi értelmezései csak szűkebb körben ismertek, bár az iskolai tankönyvek e felfogásokat hatékonyan képesek terjeszteni folklorizálódott változatban, a tágabb, kulturális alapú nyelvmagyarázatok jobban beépülnek a magyar anyanyelvűek tudásába. A kulturális alapú nyelvmagyarázatok a kultúra több területén alakulnak ki és képezik részét a diszkurzusrendeknek. Ezekből – összhangban az előző pontban jelzett nyelvelméletekkel – a következő tényezők emelendők ki.

3.1. Alighanem az egyik legrégebbi kérdés a nyelv eszköz vagy szubsztancia volta. Egy jellegzetes vélekedés a nyelvet az egyén számára készen adott közlő eszköznek tekinti, olyan dologszerűen metaforizált entitásnak, amely a változás, a változtatás és a további tanulás szüksége nélkül a beszélő rendelkezésére áll, csakúgy, mint egy golyóstoll vagy egy ajtókilincs. A beszélő kifejezi kész gondolatait a megfelelő nyelvi eszközök felhasználásával, anélkül hogy a nyelv elvontabb rendszerének bármely részére figyelmet kellene fordítania. E felfogás tétlen beszélőt és közösséget feltételez, amelyek ki vannak szolgáltatva a nyelvnek. Az eszközzszemléletet erősítette és erősíti az összes formális nyelvelmélet, így a strukturalizmus, a generatív és posztgeneratív irányzatok, továbbá a retorika. A retorika a nyelvi szerkezetek kész rendszerére épít, a formális nyelvészet pedig a nyelvi rendszer feltételezett formális logikai alapjaira. Az eszközzszemléletet a filozófiai racionalizmus támogatja.

A nyelvet szubsztanciaként, lényegként értelmező nézet azt állítja, hogy a nyelv az emberi tevékenység, méghozzá az alkotó, dinamikus cselekvések sorának a része. A nyelv és a nyelvet beszélő ember kölcsönhatásban állnak, egymást alakítják, egymást hozzák létre. Az ember azáltal személyiség, hogy beszél, részben egyedi, részben közösségi módon, a nyelv azáltal nyelv, hogy a beszélők a beszédben részlegesen mindig újraalkotják. A nyelv elválaszthatatlan a cselekvéstől, a kettő elválaszthatatlan a megismeréstől. E hermeneutikai alapú nézet egyik modernizációs kezdeményezője Wilhelm von Humboldt volt.

3.2. A nyelv fő funkciója mellett a nyelvértelmezések egy másik fontos tényezője a történetiség általános kérdése. Általános evidencia, hogy a nyelv változik, tehát története van. A történetiségnek többféle magyarázata él a magyar művelődésben, eszmetörténetben.

Egy nézet szerint a nyelv mindenkori „kész” állapota egyfajta abszolútumként érvényesül, a beszélő egyén és közösség nem változtathat rajta, annak ki van szolgáltatva. Ezért a nyelv történetisége tudományos kérdés. E felfogás egyik kiágazása minden nyelvi változást romlásnak tart, és vissza kíván állítani egy vélt vagy valós korábbi történeti állapotot mint abszolút, maradéktalanul jó nyelvi rendszert. A magyar nyelvtudományban az újgrammatikus és a korai, Saussure-féle strukturalizmus művelői hirdetik ezt.

Egy másik felfogás a történeti tragikumközpontú nézet. Ennek fenntartói a magyar nyelvet külső erők által üldözött, magányos és minőségében is egyedülálló lényegi rendszernek tekintik. A magyar nyelv ekkor azonosul a magyar nyelvet beszélők közösségével, közvetlenül a magyar nemzettel, így annak tragikusan értelmezett történetével. A hagyomány nem hagyománymondás, hanem rögzített állapot. E magyarázat szoros kölcsönviszonyban áll az előzővel.

Harmadik jellegzetes álláspont a strukturalista, értékharító, közömbös „liberális” értelmezés. Az eszközfelfogásból kiindulva eszerint a nyelvnek nincsenek szubsztanciális közösségi, kulturális összefüggései, ezért története sem lényeges, a nyelv lényegét nem érinti.

A történetiség megkerülhetetlen tényezője az irányultság elfogadása vagy tagadása.²⁴ A nyelvet kész abszolútumként tételező elmélet a nyelv megvalósulásának történetét szemléli, amelynek során a nyelv megmutatja, kiteljesíti önmagát, időtlen, örök tényezők révén. A történeti tragikumközpontú nézet szerint a magyar történelem, így a magyar nyelv története mint teleologikus folyamat a vég elérését célozza. Ez a vég a teljes függetlenség, tisztaság, érintetlenség, minden külső hatás kizárása, az önkiteljesedés, az üldözöttség utáni végső állapot, e világi eszkaton. A strukturalista felfogás elhárítja a történeti irányultság gondolatát.

3.3. A magyar nyelvvel kapcsolatos vélekedések, értelmezések egyik legfontosabb területe a történeti eredet kérdésköre. Több különböző eredetelbeszélés terjedt el vagy erősödött meg az elmúlt évtizedekben. A finnugor (uráli) nyelveredeztetés tudományos megalapozottsága mellett a következő eszmék terjedtek el: *a)* a török eredet vagy rokonság, *b)* a koreai, japán rokonság, *c)* a sumér rokonság. Mindezt megfejelelik azok a nézetek, amelyek a magyar nyelvet nem történeti eredményként, hanem történeti forrásként tételezik, amelyből számos további – többek között európai indoeurópai – nyelv „származott”²⁵.

Ezek a nézetek valójában tágan fogják fel a nyelvet, elsősorban szerzőik által vélt vagy azonosított kulturális és történeti jellemzőkre összpontosítanak. Sőt, még szélesebb fogalmi közegekben a magyar nemzeti közösség kereszténység előtti mitologikus jellegű történetének alapelemeként fogják fel a magyar nyelvet. Közös jellemzőjük

²⁴ Vö. Bultmann 1994.

²⁵ Ezekre lásd például Kiss 2006; Varga 2007, 2008.

a mítoszi eredet, a nyelv mélyszerkezetében megőrzött ázsiai kultúra és gondolkodásmód, a modern európai civilizációtól való érintetlenség, tisztaság. Az ekképp felhasznált tényezők adatolása, igazolhatósága, evidens jellege többnyire vagy teljes mértékben hamis, vagy félreértelmezés és nem autentikus felhasználás áldozata.

Az itt röviden jelzett nyelvmagyarázatok, pontosabban a magyar nyelv magyarázatai nem elsősorban naivitásukkal, nyelvészetileg igazolhatatlan történeti és etimológiai levezetésekkel tűnnek ki, hanem azzal a szellemi törekvéssel vagy hiedellel, amely a magyar nyelvet s vele együtt a magyar kultúrát különlegesnek és kivételesen magas színvonalúnak tekinti. Vitathatatlan a magyar nyelv egyedisége, ám ez az egyediség minden nyelvre érvényes. Sem a magasabbrendűség, sem az alacsonyabbrendűség nem igazolható.

A magyar nyelv kétségkívül különbözik az indoeurópai nyelvektől, de „idegen-ségét” feltételezni vagy hangsúlyozni túlzás. A honfoglalás óta eltelt tizenegy évszázad az areális nyelvi jelenségek kialakulásában azt mutatja, hogy a nyelvi és kulturális kölcsönhatások inkább közelítést eredményeztek a kontaktusjelenségekben, amelyekben a magyar nyelv nem egyoldalúan befogadó vagy elszenvadó, hanem egyszerre befogadó, alkotó és átadó, miképp a többi érintkező nyelv is. A távolibb nyugat-európai kulturális tekintélyi központok és nyelvek (a latin, a francia, a német és az angol) erős hatással vannak a magyar nyelvre és kultúrára, miközben a gyarmatosító oszmán-török és szovjet-orosz nyelvi hatás elenyésző volt a teljes érvényű történeti katonai és politikai leigázottság ellenére.

3.4. A nyelvi ideológiák egy másik csoportja a hatalom felől közelíti meg a nyelvnek, valamint a nyelvváltozatok és a beszélők viszonyának kérdését a magyar kultúrában. Itt a közvetlen hatalmi szándék az elsődleges, az, hogy egy-egy ideológia képviselői milyen érvekkel, milyen módon és hatalmi eszközökkel igyekeznek más társadalmi csoportokat vagy teljes társadalmakat és nyelvközösségeket irányítani nyelvhasználati és nyelvértelmezési területeken.

A fent bemutatott, részben történeti, részben ma is eleven eszmei irányzatok feldolgozásával legalább két olyan jellegzetes ideológia hozta létre diszkurzusrendjét, amely nagyon erőteljes véleményt nyilvánít a magyar nyelv státusa, értékei, a magyart beszélők közössége és a magyar nyelvről másként vélekedők tekintetében.

Az egyik irányzat a „nacionalizmus” ideológiáját utasítja el, saját, kritikai ideológiájával.²⁶ Ez az önmagát liberálisnak tekintő ideológia a következőket tartalmazza: *a)* tagadja a nemzet és a nyelv természetes kapcsolatát, *b)* az e kapcsolat meglétét hirdetőket eleve más közösségeket támadó nacionalistáknak tekinti, úgy véli, hogy a nemzeti nyelv bármiféle felfogása eleve más nyelvek és népek elnyomására irányul, sőt azon alapul, *c)* anakronisztikusan ezredvégi fogalomértelmezéseket alkalmaz 19. századi és későbbi történeti jelenségekre.

²⁶ Például Maitz 2006; Sándor 2001, 2006.

A hatalom nézőpontjából felépülő ideológiák egy másik iránya a standard nyelvváltozat meglétét lényegében kizárólag az elnyomás, a megbélyegzés eszközének tekinti. A standard funkciói meglehetősen általánosak,²⁷ de megvalósításuk és tényleges működésük erősen függ az adott nyelv és változatai történetétől, a standardot kialakító és alkalmazó nyelvközösség szociokulturális históriájától és jelen idejű tulajdonságaitól, kommunikációs hálózatától. A standard diszkriminatív használata a használatól ered, nem a nyelvváltozattól. Ezért a standard egyetemes hatókörűnek szánt dekonstrukciója²⁸ ideológiai alapú kísérlet, amely kettős viszonyrendszerben történik. Egyrészt a standardot száműzni kívánók nézeteiket általában standard nyelvváltozatban közlik, vagyis önmaguknak ellentmondva fenntartják a standardot. Másrészt az európai nyelvekben az ezredforduló előtt és után bekövetkezett variálódási folyamatok eleve átalakítják a standard kodifikált jellegét, miközben a szabványosított nyelvű szövegek iránti igény meghatározott kommunikációs színtereken nem csökkent, sőt, az elektronikus kommunikáció nagyobb kodifikált pontosságot kíván meg.

Hasonlóan az előzőhöz különösen erős ideológiai alapja van azoknak a nézeteknek, amelyek egyes konzervatív vagy purista nézeteket közvetlenül a rasszizmus vádjával illetnek. Például egy vélemény szerint Karácsony Sándornak a magyar nyelvet jellemző tételei „a leplezett xenofóbia, a fajtisztaság-elmélet utolsó bűvőhelyei”²⁹. Egy másik álláspont³⁰ az idegen szavak puristák általi elutasítását az idegengyűlölet megnyilvánulásának minősíti. E megnyilatkozások egyes (vélt) ideológiák ellen küzdenek, az ideológiák alóli felszabadítás szándékával, valójában nagyon határozott és szintén egyoldalú ideológiát alkalmaznak: elutasítják egyes ideológiák közösségi tudatalakító tevékenységét, miközben maguk is meg akarják változtatni a társadalom gondolkodását.

A másik oldalon egy szellemi irányzat a magyar nyelv örök veszélyeztetettségét hirdeti, a maga érzelem- és érdekezérelt ideológiai keretében, önmagát nemzetinek nevezve.³¹ Ez az eszkatologikus tökéletességre irányulást a tragikus sorssal vagy a történetiségről leválasztott, időtlen nemzeteszmeivel összekötő nemzeti ideológia a következőket tartalmazza: *a)* elutasítja a nyelvi variabilitást, *b)* kétségbe vonja a nyelvi kreativitást, *c)* lényegtelennek vagy értelmezhetetlennek tartja az alkotó egyén és a nyelv viszonyát, *d)* kizárólag a nemzeti közösségben értelmezi a nyelvet. A saját ideológiájától eltérően vélekedőket megkülönböztetés nélkül *a)* nemzetellenesnek tekinti, *b)* minden külső vagy idegennek vélt nyelvi hatást közvetlenül egy általános magyar nemzet- és nyelvellenes támadás részeként értelmezi. A nemzeti pers-

²⁷ Vö. Garvin 1998.

²⁸ Lásd Lanstyák 2015b; Gal 2006; Milroy 2001.

²⁹ Nádasdy 2006: 54.

³⁰ Kálmán 2007.

³¹ Lásd például Czákó 2016; Czákó – Juhász 2010; tudományos keretben Bárczi 1974.

pektíva egyetemessé tétele alapvetően nem kifelé támadó, hanem befelé védekező, lényegében csak igen–nem feleleteket elfogadva, ez utóbbiban megegyezve liberális ellenpárjával. A tapasztalati tér és a történetileg meghatározott elváráshorizontok lehetséges változatai ebben az ideológiában az időtlenné tett nemzeteszemlével kerülnek szembe. Ennek az ideológiának egyik nyelvészpéldája Balázs Géza hírhedt rádióelőadása³² a határon túli magyar szavak értelmező szótárbeli megjelenésének elítélésével. Az így történetiségéből kiemelt nemzet- és nyelvfogalom önmagába zárul, és elszakad beszélői közösségétől.

Az ideológiaellenességet hirdetőik maguk is rendkívül erős ideológiai alapon állnak, egy ideológia keretéből támadják a többi ideológiát. Nem veszik figyelembe a társadalmi, kulturális fogalmak történeti jellegét, az átértelmezések történeti meghatározottságát, az értelmező ember antropológiáját. Az értelmező tapasztalata és elvárásai, a fogalmak történeti szemantikája azok diszkurzív jellegében érthető meg.³³ További ideológiai irányzatok vagy ideológiai alapú részmagyarázatok is kialakultak, illetve érvényben vannak ma is a magyar kultúrában.³⁴

4. ÖSSZEGZÉS

Az ezredforduló utáni magyar nyelvi ideológiákról egy tagadhatatlanul plurális, sokvéleményű kultúrában többek között az alábbiak állapíthatók meg.

Kulturális jelenségek vizsgálatakor nem lehet mindig és teljes mértékben elkülöníteni: *a)* az intézményes tudományosság és a nem tudományos, hiedelmeken alapuló diszkurzusok világát, *b)* a racionális tudományos tudást a feltételezésektől, rekonstrukcióktól, elméleti kiterjesztésektől, *c)* a vélelmezetten értékszempontok nélkül leírt nyelvi rendszert a nyelv közösségi és kulturális vonatkozásaitól.

A nyelv, esetünkben a magyar nyelv értelmezésében az érték, a kultúra, valamint a közösségi történelem bevonása nyitottabb lehetőségeket ad egyes nézőpontok kifejtéséhez. A különböző magyarázatok eredetét, indokoltságának lényegét a specifikus perspektívák és mindenkor társadalmi, hierarchikus viszonyok megértésével lehet megközelíteni.³⁵ Ám még ebben az esetben sem lehet az abszolút mindentudó antropológiamentes nézőpontját felvenni.

Szorosabban az ideologikus, sztereotípiákon alapuló nyelvmagyarázatokat tekintve ma sem áll a magyar nyelvközösség távol a 19. és 20. századi állapotoktól: ideológiailag erőteljes, gyakran szélső nézeteket hangoztatók táborai állnak szem-

³² A teljes szöveget magyarázattal lásd Kontra 2006.

³³ Vö. Koselleck 2003b, c.

³⁴ Ezeket, illetve főképp az ezekben megmutatkozó részkérdéseket részletezi Domonkosi (2007) és Lanstyák (2007).

³⁵ Vö. Geertz 2001.

ben egymással. Érvelésük nemegyszer a kelleténél jobban elkülönül a nyelvi gyakorlattól, valóban hatalmi harccá alakulva, egy kérdést a középpontba helyezve: ki fogja uralni a magyar nyelvről szóló diskurzust. Ezek a táborok egyetemes eszmékre hivatkoznak, de nézőpontjuk ritkán egyetemes, azok gyakran részlegesek és provinciálisak.

Az ideológiák az egyéni és csoportazonosság kidolgozásának és megjelenítésének fontos összetevői. Az ideológiák küzdelme, a társadalmi csoportok uralmi vágya sem példa nélküli. Mindez csak kismértékben befolyásolja magát a mai magyar nyelvet, rendszerében és gyakorlatában, a kettő szoros kölcsönhatásában. A nyelv, közelebbről a magyar nyelv és kultúra megértését, az önalkotás és az önreflexió folyamatait azonban a nagy ideológiai eltérések, szembenállások akadályozhatják, a kommunikációs tevékenységek segítése helyett.

IRODALOM

- Andrássy György 2012. Lehet-e a magyar hivatalos nyelv egyes szomszédos országokban? A nemzetközi jog lehetőségei. In Eplényi Kata – Kántor Zoltán (szerk.): *Térvesztés és határtalanítás. A magyar nyelvpolitika 21. századi kihívásai*. Budapest: Nemzetpolitikai Kutatóintézet – Lucidus Kiadó. 80–101.
- Antal László 1964. *A formális nyelvi elemzés*. Budapest: Magvető Kiadó.
- Bárczi Géza 1963. *A magyar nyelv életrajza*. Budapest: Gondolat.
- Bárczi Géza 1974. *Nyelvművelésünk*. Budapest: Gondolat.
- Barth, Hans 1961. *Wahrheit und Ideologie*. Erlenbach – Zürich: Eugen Rentsch Verlag.
- Bell, Daniel 1960. *The end of ideology. On the exhaustion of political ideas in the fifties*. New York: Free Press.
- Bloomfield, Leonard 1933. *Language*. New York: Henry Holt.
- Bodó Csanád 2016. *Nyelvi ideológiák és különbségek*. Kolozsvár: Nemzeti Kisebbségkutató Intézet.
- Bultmann, Rudolf 1994. *Történelem és eszkatológia*. Budapest: Atlantisz.
- Czakó Gábor 2016. *Nyelvédesanyánk*. Budapest: Cz. Simon Bt.
- Czakó Gábor – Juhász Zoltán 2010. *Beljebb a magyar észjárásba*. Budapest: Cz. Simon Bt.
- Chomsky, Noam 1994. Naturalism and dualism in the study of language and mind. *International Journal of Philosophical Studies* 2: 181–209.
- Chomsky, Noam 1995. *Mondattani szerkezetek. Nyelv és elme*. Budapest: Osiris.
- Domonkosi Ágnes 2007. Nyelvi babonák és sztereotípiák: a helyes és a helytelen a népi nyelvészeti szemléletben. In Domonkosi Ágnes – Lanstyák István – Posgay Ildikó (szerk.): *Műhelytanulmányok a nyelvművelésről*. Budapest: Tinta Kiadó. 141–153.
- Duncker, Christan 2006. *Kritische Reflexionen des Ideologiebegriffes. Zur Bedeutung der Ideologien für den Menschen*. London: Turnshare.
- Eagleton, Terry 1991. *Ideology. An introduction*. London: Verso.
- Eysenck, Michael W. – Keane, Mark T. 1997. *Kognitív pszichológia*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó.

- Fairclough, Norman 1995. *Critical discourse analysis: the critical study of language*. London: Longman.
- Foucault, Michel 1991. A diskurzus rendje. *Holmi* 862–889.
- Foucault, Michel 2000. *A szavak és a dolgok. A társadalomtudományok archeológiája*. Budapest: Osiris Kiadó.
- Gal, Susan 2006. Contradictions of standard language in Europe: Implications for the study of practices and publics. *Social Anthropology* 14 (2): 163–181.
- Garvin, Paul 1998. A nyelvi sztenderdizáció. In Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.): *Nyelvi tervezés. Tanulmánygyűjtemény*. Budapest: Universitas Kiadó. 87–99.
- Geertz, Clifford 2001. „A bennszülöttek szemszögéből”: az antropológiai megértés természetéről. In *Az értelmezés hatalma*. Budapest: Osiris. 227–245.
- Harder, Peter 2007. Cognitive Linguistics and Philosophy. In Geeraerts, Dirk – Cuyckens, Hubert (eds.): *The Oxford Handbook of Cognitive Linguistics*. Oxford: Oxford University Press. 1241–1265.
- Hawkes, David 2003. *Ideology*. 2nd edition. London: Routledge.
- Humboldt, Wilhelm von 1985. Az emberi nyelvek szerkezetének különbözőségéről és ennek az emberi nem szellemi fejlődésére gyakorolt hatásáról. In *Válogatott írásai*. Budapest: Európa. 69–115.
- Juhász Hajnalka 2012. A nyelvi jogok helyzete az Európai Unióban: korlátok és lehetőségek. In Eplényi Kata – Kántor Zoltán (szerk.): *Térvesztés és határtalanítás. A magyar nyelvpolitika 21. századi kihívásai*. Budapest: Nemzetpolitikai Kutatóintézet – Lucidus Kiadó. 45–64.
- Kálmán László 2007. Csúnya, mert idegen. *Élet és Irodalom* (26) 07. 09.
- Karácsony Sándor 1938. *Magyar nyelvtan társas-lélektani alapon*. Budapest: Exodus
- Kertész András 2001. *Nyelvészet és tudományelmélet*. Budapest: Akadémiai.
- Kiss Dénes 2006. *Az ősegy titka. A magyar nyelv tana*. Budapest: Farkas L. I. Kvk.
- Kontra Miklós 2006. Apropó „De azért egy értelmiséginek tudnia kell, hogy min ironizál”. *Kritika* 5: 14–16.
- Kontra, Miklós – Phillipson, Robert – Skutnabb-Kangas, Tove – Várady, Tamás (eds.) 1999. *Language, a right and a resource: approaching linguistic human rights*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Koselleck, Reinhart 2003a. Az aszimmetrikus ellenfogalmak történeti-poétikai szemantikája. In *Elmúlt jövő. A történeti idők szemantikája*. Budapest: Atlantisz. 241–298.
- Koselleck, Reinhart 2003b. Fogalomtörténet és társadalomtörténet. In *Elmúlt jövő. A történeti idők szemantikája*. Budapest: Atlantisz. 121–145.
- Koselleck, Reinhart 2003c. ’Tapasztalati tér’ és ’várakozási horizont’ – két történeti kategória. In *Elmúlt jövő. A történeti idők szemantikája*. Budapest: Atlantisz. 401–430.
- Kroskirty, Paul V. 2000. Regimenting languages: language ideological perspectives. In Kroskirty, Paul V. (ed.): *Regimes of language: ideologies, politics and identities*. Santa Fe, NM: School of American Research Press. 1–34.
- Ladányi Mária – Tolcsvai Nagy Gábor 2008. Funkcionális nyelvészet. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok XXII*. 17–58.
- Langacker, Ronald W. 1987. *Foundations of Cognitive Grammar. Volume I. Theoretical Prerequisites*. Stanford, California: Stanford University Press.
- Lanstyák István 2007. A nyelvi tévhitekről. In Domonkosi Ágnes – Lanstyák István – Posgay Ildikó (szerk.): *Műhelytanulmányok a nyelvművelésről*. Budapest: Tinta Kiadó. 154–173.

- Lanstyák István 2015a. Nyelvi ideológiák. Általános tudnivalók és fogalomtár. http://web.unideb.hu/~tkis/li_nyelvideologiai_fogalomtar.pdf
- Lanstyák István 2015b. A standardizálás mint nyelvvalakító tevékenység. *Fórum Társadalomtudományi Szemle* 17 (2): 27–56.
- Maitz Péter 2006. A nyelvi nacionalizmus a dualizmus kori Magyarországon. Egy nyelvi ideológia elemei. *Magyar Nyelv* 307–322.
- Mar-Molinero, Clare – Stevenson, Patrick (eds.) 2006. *Language Ideologies, Policies and Practices. Language and the Future of Europe*. London: Basingstoke, Palgrave, Macmillan.
- Mészöly Gedeon 1982. *Népünk és nyelvünk. Válogatott tanulmányok*. Budapest: Gondolat.
- Milroy, James 2001. Language ideologies and the consequences of standardization. *Journal of Sociolinguistics* 5 (4): 530–555.
- Milroy, James – Milroy, Lesley 1985. *Authority in language. Investigating language prescription and standardization*. London: Routledge & Kegan Paul.
- Minogue, Kenneth 1985. *Alien Powers: The Pure Theory of Ideology*. London: Palgrave Macmillan.
- Nádasdy Ádám 2006. Mi köze a nyelvnek a társadalomhoz? In Poszler György (szerk.): *A társadalomtudományok szerepe a változó világban*. Budapest: Tinta Könyvkiadó. 46–55.
- Pais Dezső 1953. Az irodalmi nyelv. *MTA I. Oszt. Közl.* 425–466.
- Péter Mihály 1976. Az irodalmi nyelv és a stilisztika kérdései a Prágai Nyelvész kör tanításában. *Nyelvtudományi Közlemények* 409–416.
- Romaine, Suzanne 1982. What is a Speech Community? In Romaine, Suzanne (ed.): *Sociolinguistic Variation in Speech Communities*. London: Edward Arnold. 13–24.
- Rosa, Jonathan – Burdick, Christa 2016. Language ideologies. In García, Ophelia – Flores, Nelson – Spotti, Massimiliano (eds.): *The Oxford handbook of language and society*. Oxford: Oxford University Press. 103–123.
- Sándor Klára 2001. Nyelvművelés és ideológia. In Sándor Klára (szerk.): *Nyelv, nyelvi jogok, oktatás*. Szeged: JGYF Kiadó. 153–216.
- Sándor Klára 2006. Nyelvtervezés, nyelvpolitika, nyelvművelés. In Kiefer Ferenc (szerk.): *Magyar nyelv*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 958–995.
- Simonyi Zsigmond 1905². *A magyar nyelv*. Budapest: Athenaeum.
- Skutnabb-Kangas, Tove – Phillipson, Robert 1994. *Linguistic Human Rights? Overcoming Linguistic Discrimination*. Berlin, New York: Mouton de Gruyter.
- Taylor, John R. 1991. *Linguistic Categorization*. Oxford: Clarendon Press.
- Tomasello, Michael 2002. *Gondolkodás és kultúra*. Budapest: Osiris Kiadó.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2004a. *Alkotás és befogadás a magyar nyelv 18. század utáni történetében*. Budapest: Áron Kiadó.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2004b. *Nyelv, érték, közösség*. Budapest: Gondolat.
- Varga Csaba 2007. *Angol szókincs magyar szemmel. Szóértő*. Pilisszentiván: Fríg.
- Varga Csaba 2008. *A nyelvek anyját tudtam én. Cikkgyűjtemény*. Pilisszentiván: Fríg.

**II. A MAGYAR NYELV
ÉS NYELVKÖZÖSSÉG HELYZETE
SZŰKEBB ÉS TÁGABB
KÖRNYEZETÉBEN**

